

Λογοτεχνία και Δίκαιο

Στο βάθος η μουσική δεν είναι πάθος ή όνειρο, νοσταλγία ή ρεμβασμός,/ αλλά μια άλλη δικαιοσύνη, γράφει ο Τάσος Λειβαδίτης. Μια άλλη δικαιοσύνη είναι ίσως και η λογοτεχνία. Επιτρέπει στα όνειρα να λάβουνε εκδίκηση, για να θυμηθούμε και τον Οδυσσέα Ελύτη, φιλοξενεί στον χώρο της αδικημένους ανθρώπους και τους δίνει τη φωνή που τους έχει στερήσει η κοινωνία, μας οδηγεί να σκεφτούμε πόσο πολυσύνθετη είναι η έννοια του δικαίου και πώς μπορεί ακόμη και μέσα στον θρίαμβο του δικαίου να ελλοχεύει η αδικία. Στις *Αόρατες Πόλεις*, ο Ίταλο Καλβίνο αφηγείται: *Δε θα σου πω για τη Βερενίκη, πόλη άδικη, που στεφανώνει με τρίγλυφα, άβακες και μετόπες τα γρανάζια των κρεατομηχανών της [...] Αντί γι' αυτή θα έπρεπε να σου μιλήσω για την κρυμμένη Βερενίκη, την πόλη των δικαίων, που αγωνίζονται με πρόχειρα υλικά στη σκιά των αποθηκών κάτω από τις σκάλες [...]. Αντί να σου παρουσιάσω τις αρωματισμένες δεξαμενές των λουτρών που στην άκρη τους ξαπλωμένοι οι άδικοι της Βερενίκης υπαίνουν με χυμώδη ευφράδεια τις μηχανορραφίες τους [...], θα έπρεπε να σου πω πως οι δίκαιοι, πάντα προσεκτικοί [...] αναγνωρίζονται μεταξύ τους από τον τρόπο της ομιλίας. [...] Τελικά ο Μάρκο Πόλο δεν μιλά στον ακροατή του ούτε για τη μία ούτε για την άλλη Βερενίκη. Σε κάτι άλλο του εφιστά την προσοχή: στο σπόρο της πόλης των δικαίων είναι κρυμμένη με τη σειρά της μια κακιά σπορά: η σιγουριά κι ο εγωισμός πως έχεις δίκιο – και πως είσαι περισσότερο δίκαιος από πολλούς άλλους.*

Από τον Όμηρο μέχρι τα σημερινά αστυνομικά μυθιστορήματα, παρακολουθούμε το δίκαιο να καταποντίζεται και να θριαμβεύει, διαφορετικές αντιλήψεις περί δικαίου να συγκρούονται μεταξύ τους, τους φορείς του δικαίου και της αδικίας να εναλλάσσουν τις θέσεις τους. Ποιος έχει δίκιο στη σύγκρουση του Αγαμέμνονα με τον Αχιλλέα; Σίγουρα ο δεύτερος· μόνο όμως μέχρι τη στιγμή που ο θυμός του υπερβαίνει κάποια όρια· μέχρι τη στιγμή που αφήνει τους συμπολεμιστές του να αφανιστούν προκειμένου να αναδειχθεί η δική του αξία. Τότε, αδικεί κι εκείνος· και το πληρώνει με τον θάνατο του φίλου του. Πόσο άδικο έχουν ήρωες των έργων του Γιο Νέσμπο ή του Άρνε Νταλ όταν καταφεύγουν στην αυτοδικία; Και, βέβαια, για να μην ξεχνάμε τον αριστουργηματικό Παπαδιαμάντη: η Χαδούλα είναι αναμφίβολα εγκληματίας και σωστά τιμωρείται μεταξύ της θείας και της ανθρωπίνης δικαιοσύνης· είναι όμως και θύμα.

Το επιστημονικό συνέδριο *Λογοτεχνία και Δίκαιο* περιέχει ανακοινώσεις που αγγίζουν και πολλές άλλες πτυχές της «πολυσύνθετης» αυτής σχέσης, όπως χαρακτηρίζεται στον τίτλο. Στις ανακοινώσεις τίθενται προβληματισμοί, ανοίγονται πεδία σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητα μέχρι σήμερα, παρουσιάζονται υποθέσεις που είτε

αφορούν τη λογοτεχνική δημιουργία ως πράξη που συντελείται εντός της κοινωνίας είτε αφορούν τον κόσμο που δημιουργείται εντός του λογοτεχνικού έργου. Το ζήτημα της πνευματικής ιδιοκτησίας, για παράδειγμα, ανήκει στην πρώτη κατηγορία. Η σχετική ανακοίνωση μάς υπενθυμίζει την περιπλοκότητα του ζητήματος, ιδίως καθώς έχει υποστηριχθεί κατ' επανάληψη από κορυφαίους δημιουργούς ότι παρθενογένεση στην τέχνη δεν υπάρχει· ότι η «κλοπή» και η «μίμηση» αποτελούν όχι μόνο απαραίτητο στάδιο στη διαμόρφωση της λογοτεχνικής ταυτότητας ενός συγγραφέα, αλλά και τεχνική που χρησιμοποιείται συνειδητά σε έργα της ωριμότητας. Η περιπλοκότητα του ζητήματος δεν αναιρεί, βέβαια, τη διαπίστωση του μελετητή πως στα καθ' ημάς επικρατεί συχνά μια αμήχανη σιωπή ή και ηχηρή παραγνώριση πράξεων λογοκλοπής από λογοτέχνες. Το ζήτημα έχει και την αστεία του πλευρά: άλλη ανακοίνωση μάς υπενθυμίζει την υπόθεση *Αφορισμένος Όνομα του Ρόδου* – υπόθεση την οποία εννοείται ότι το Ανώτατο Δικαστήριο της Κύπρου, όπως και το πρωτόδικο, κλήθηκε να αντιμετωπίσει με κάθε σοβαρότητα.

Περνώντας στα άρθρα που εξετάζουν το δίκαιο στον κόσμο της λογοτεχνίας, ξεκινάμε, όπως είναι φυσικό, από την αρχαιότητα. Οι Δαναΐδες που προσφεύγουν ως ικέτιδες στο Άργος, στην αισχύλεια τραγωδία, θέτουν ακούσια τον βασιλιά μπροστά σε ένα δίλημμα. Δικαιοσύνη θα είναι να προσφέρει άσυλο στις γυναίκες που θέλουν να γλιτώσουν αιμομεικτικούς γάμους· τι συνέπειες θα έχει όμως αυτή η πράξη του για την πόλη του αν υπάρξει εκδίκηση; Εκείνο που τονίζεται στην ανακοίνωση δεν είναι τόσο η τελική απόφαση όσο ο τρόπος με τον οποίο αυτή λαμβάνεται: ο βασιλιάς αποφασίζει ότι για ένα ζήτημα που αφορά όλους τους πολίτες θα πρέπει να αποφασίσουν όλοι οι πολίτες, όχι εκείνος μόνος του. Η απόφαση (να προσφερθεί άσυλο, αλλά με τρόπο ώστε να αποφευχθεί κάθε εκδικητική πράξη) είναι δίκαιη αφεαυτής· αλλά η δικαιοσύνη της συνίσταται πρώτα απ' όλα στη συμμετοχή. Δημοκρατία και δίκαιο συμπλέκονται, λοιπόν (αλλά μπορούν και να συγκρουστούν, όπως στην υπόθεση της δίκης του Σωκράτη). Και, βέβαια, όταν αναφερόμαστε στην αρχαιοελληνική ιδέα περί δημοκρατίας, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι γυναίκες δεν ανήκαν στο σώμα των πολιτών και δεν μετείχαν στη λήψη αποφάσεων. Η μυθική ιστορία της Μήδειας μάς υπενθυμίζει τον φόβο των αρχαίων ημών προγόνων απέναντι στο γυναικείο φύλο. Η Μήδεια είναι αναμφίβολα ένοχη για τον φόνο των παιδιών της, καθώς και της Γλαύκης. Ωστόσο, όπως καταδεικνύεται στο άρθρο που μελετά την ηρωίδα στο έργο του Οβιδίου, η Μήδεια κρίνεται εξαρχής ένοχη επειδή είναι γυναίκα και αλλόφυλη.

Από τον Οβίδιο στον Σαίξπηρ (τον «αληθινό δημιουργό του αγγλικού Συντάγματος», όπως γράφει ένας μελετητής του – καθώς τα έργα του «μεταμορφώνουν τους θεατές τους σε σκεπτόμενους πολίτες») και από τον Σαίξπηρ στον Jonathan Swift,

τα κείμενα του τόμου παρακολουθούν σταθμούς της λογοτεχνικής δημιουργίας. Αν ο μεγάλος δραματουργός μάς κινητοποιεί μπροστά σε ηθικά, κοινωνικά, πολιτικά και υπαρξιακά ζητήματα, ωθώντας μας να αναζητούμε πυρήνες δικαίου ή αδικίας σε πράξεις βασιλέων ή κοινών θνητών, ο σατιρικός συγγραφέας επιχειρεί να ανατρέψει τον γνωστό μας κόσμο, αναγκάζοντάς μας να αναθεωρήσουμε τις πιο βασικές βεβαιότητές μας. Ας θυμηθούμε, άλλωστε, το περίφημο φυλλάδιο του Swift, *A Modest Proposal*, στο οποίο ο συγγραφέας, στο πρώτο τρίτο του 18^{ου} αιώνα, προτείνει με κάθε σοβαρότητα να αντιμετωπιστεί ο ιρλανδικός λιμός με την πώληση των μικρών παιδιών της Ιρλανδίας σε μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων της Αγγλίας, ως τροφή. Έτσι, και οι φτωχοί γονείς θα απαλλαγούν από ένα δυσβάσταχτο βάρος και οι άρχοντες θα απολαμβάνουν ένα εξαιρετικά θρεπτικό φαγητό. Η πρόταση του Swift αποτελούσε αιχμηρότατη σάτιρα κατά της βρετανικής πολιτικής. Μόνο που δεν έγινε αμέσως κατανοητή ως σάτιρα· κάποιοι αγανάκτησαν επειδή θεώρησαν το κείμενο σοβαρό· άλλοι, θεωρώντας το σοβαρό, έσπευσαν να συμφωνήσουν. Στην έννοια του δικαίου εδράζεται η πρόταση του Swift: δικαιούται κανείς για πολιτικές σκοπιμότητες να αφήνει ανθρώπους να πεθαίνουν της πείνας; Η υποδοχή της πρότασης κατέστησε σαφές ότι η απάντηση στο ερώτημα δεν είναι δυστυχώς ομόφωνα αρνητική.

Το ζήτημα της ηθικής ενοχής, το οποίο θέτει ο Swift, αποτελεί βασικό θέμα των έργων του Ντοστογιέφσκι. Σε άρθρο του τόμου εξετάζεται το έργο *Οι Αδελφοί Καραμαζώφ* υπό το πρίσμα της επίδρασης που έχει ασκήσει στον Λεβινάς. Τα θέματα που τίγονται στην ανακοίνωση – η ενοχή, η μετάνοια, η εσάει υπό έλευση Δικαιοσύνη – μπορούμε να τα βρούμε και στο κατεξοχήν ίσως έργο που εισάγεται με μια απάνθρωπη πράξη κατάφωρης αδικίας: το *Έγκλημα και Τιμωρία*. Ο δολοφόνος, ο Ρασκόλνικοφ, δεν είναι ο μοναδικός που αδικεί στο έργο. Οι άνθρωποι που γνωρίζουν την πράξη του και τον εκβιάζουν ή και η δολοφονημένη τοκογλύφος βρίσκονται επίσης στη μεριά της αδικίας· ενώ το κίνητρο του Ρασκόλνικοφ δεν είναι μόνο το ποταπό, της ληστείας, αλλά και ένα ευγενές, αν και απροσδιόριστο: η αναμόρφωση της κοινωνίας. Ο Ντοστογιέφσκι δεν συγχωρεί κανέναν· όπως όμως και τον Παπαδιαμάντη, δεν τον ενδιαφέρει μόνο η ανθρώπινη δικαιοσύνη (ο Ρασκόλνικοφ θα παραδοθεί και θα εκτίσει την ποινή του στη Σιβηρία), αλλά και – ή μάλλον κυρίως – η θείκη: η βασική οδός από την οποία θα περάσει το δίκαιο είναι η μετάνοια και η ταπείνωση. Οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις μεταξύ της θείας και της ανθρώπινης δικαιοσύνης είναι το θέμα που διερευνάται σε άλλο άρθρο, στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη. Στην Κύπρο, την εποχή της αγγλοκρατίας, η ανθρώπινη δικαιοσύνη αντιμετωπίζεται από τον ποιητή με δικαιολογημένη ειρωνεία. Αντίβαρό της είναι η θεία δικαιοσύνη: αυτή που θα αποδοθεί

στο μέλλον, ως ύψιστη ανταμοιβή των εθνικών αγώνων. Η βεβαιότητα της έλευσής της επιτρέπει στον ποιητή να σατιρίζει ανηλεώς το αποικιοκρατικό «δίκαιο».

Η στάση του εθνικού ποιητή δεν απέχει πολύ από των αριστερών μεσοπολεμικών συγγραφέων που εξετάζονται σε άλλη μελέτη: και εκείνοι δείχνουν τις αδικίες επί των οποίων στηρίζεται η αστική κοινωνία (αδικίες που αφορούν κοινωνικές τάξεις, φύλα, νόμους και θεσμούς) και τις καταγγέλλουν, στηριγμένοι στη βεβαιότητα της ύπαρξης μιας αληθινής δικαιοσύνης: όχι της θεϊκής, τώρα, αλλά εκείνης η οποία θα επέλθει με την κοινωνική επανάσταση. Η λογοτεχνία για τους συγγραφείς αυτούς αποτελεί πεδίο αγώνα: καταγγέλλει την επιβολή του δικαίου του ισχυροτέρου (του άντρα, του προϊσταμένου, του κοινωνικά ανώτερου) προβάλλοντας την αναγκαιότητα της ανατροπής.

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και ο εμφύλιος συντελούν αποφασιστικά στην υπονόμευση των βεβαιότητων για την έλευση της θείας ή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η περίπτωση του μυθιστορήματος του Αντρέα Φραγκιά, *Ο Λοιμός* στο δείχνει καθαρά. Από τους απάνθρωπους νόμους που διέπουν το πρόγραμμα της «αποκαταστάσεως της Εθνικής μας Υγείας», δεν υπάρχει ελπίδα διαφυγής. Η μόνη δικαιοσύνη βρίσκεται στο ίδιο το λογοτεχνικό έργο που, με όπλο την περιγραφή, τον συμβολισμό, την ειρωνεία, την προβολή του παραλογισμού, καταδεικνύει την κόλαση την οποία κατασκευάζουν οι νόμοι ενός άδικου κράτους.

Αν σε αυτήν την περίπτωση η λογοτεχνία συνιστά πράξη δικαιοσύνης, σε μια ιδιωτική υπόθεση, που απέκτησε όμως για διάφορους λόγους δημόσιο χαρακτήρα, θεωρήθηκε από ορισμένους αδικοπραξία. Το έργο της Ρέας Γαλανάκη *Αμίλητα βαθιά νερά*, βασισμένο σε ενδελεχή έρευνα της υπόθεσης που έγινε γνωστή ως «η απαγωγή της Τασούλας», προκάλεσε την αντίδραση της ίδιας της ηρωίδας του, η οποία δήλωσε πως η συγγραφέας διαστρέβλωνε τα γεγονότα, καθώς και ότι εξέθετε προσωπικά της δεδομένα. Η Ρέα Γαλανάκη υπερασπίστηκε το έργο της, στηριγμένη τόσο στην ιδέα της ελευθερίας της τέχνης, όσο και στην άποψη πως το μυθιστόρημα λειτουργούσε συμφιλιωτικά και, επομένως, λυτρωτικά για τους εμπλεκομένους. Το ζήτημα δεν είναι νομικό αλλά ηθικό: πόσο δικαιούται ένας συγγραφέας να μιλήσει για τη ζωή ενός ανθρώπου, χωρίς να έχει τη ρητή του άδεια; Και κατά πόσο μπορεί να προβλέψει το αποτέλεσμα του έργου του; Ο δρόμος προς την κόλαση (την κόλαση που βιώνει ο άλλος, εν προκειμένω) μπορεί να είναι στρωμένος με τις καλύτερες προθέσεις (όπως τη λύτρωση των άλλων).

Ας μην ξεχνάμε, λοιπόν, πως φορέας του δικαίου το οποίο προβάλλεται και λειτουργεί στο λογοτεχνικό έργο είναι ένας άνθρωπος: ο λογοτέχνης. Ο οποίος μπορεί και να λαθέψει. Κάποτε σφάλλει ανεπίγνωστα απέναντι σε συνανθρώπους, αδικώντας

τους, κάποτε προτείνει μια δικαιοσύνη διαφορετική από τη θεσμοθετημένη, ανατρέχοντας σε ένα κοινό περί δικαίου αίσθημα, στο οποίο συχνά περιλαμβάνεται και η επικύρωση της αυτοδικίας. Τέτοια είναι η περίπτωση του πασίγνωστου μυθιστορήματος της Άγκαθα Κρίστι, *Έγκλημα στο Οριάν Εξπρές*. Ένοχοι είναι όλοι οι επιβάτες του τρένου· και κανείς· επειδή ο πραγματικός ένοχος είναι ο δολοφονημένος: αυτός που είχε απαγάγει και σκοτώσει τη μικρούλα Νταίζη Άρμστρονγκ. Ο καθένας από όσους τον μαχαिरώνουν έχει κάποια άμεση σχέση με το κορίτσι ή με κάποιον που η ζωή του καταστράφηκε εξαιτίας της δολοφονίας εκείνης. Μέχρι και ο Πουαρώ –ο οποίος σε άλλα μυθιστορήματα δηλώνει ρητά *I don't approve of crime*– θα καλύψει τους ενόχους. Άλλωστε, ο Πουαρώ με αυτοδικία θα κλείσει τη λαμπρή του καριέρα (και τη ζωή του) στο *Curtain*. Θα σκοτώσει κάποιον που θα γλίτωνε από την ανθρώπινη δικαιοσύνη: έναν Ιάγο.

Στο πλαίσιο αυτής της σύντομης παρουσίασης, δεν θα ήταν δυνατόν να αναφερθούν όλα τα θέματα που αναπτύσσονται στον τόμο *Λογοτεχνία και Δίκαιο*. Εκείνο που ελπίζω να καταδείχθηκε είναι το πόσο ενδιαφέρον είναι το πεδίο που ανοίγεται με τέτοιες έρευνες. Η λογοτεχνία θέτει ερωτήματα, αμφισβητεί, στηλιτεύει τα κακώς κείμενα, καταγγέλλει, αστοχεί, λαθεύει, ανατρέπει, προσφέρει δικαίωση σε αδικημένους. Το σύστημα της δικαιοσύνης φτιάχνεται, όπως και το λογοτεχνικό έργο, από ανθρώπους και, επομένως, δεν είναι ούτε αλάθητο ούτε αμετακίνητο. Ανταποκρίνεται στις κοινωνικοϊστορικές συνθήκες, σε ανησυχίες, σε ανάγκες – ακριβώς σε ό,τι ανταποκρίνεται και η λογοτεχνία. Μέσα σε ένα περίπλοκο γίγνεσθαι συντελείται, λοιπόν, η συνάντηση των δύο· κάποτε ως ώσμωση, κάποτε ως σύγκρουση· πάντα ως δημιουργικός διάλογος. *Κάποτε θα αποδίδουμε δικαιοσύνη μ' ένα άστρο ή μ' ένα γιασεμί*, ονειρευόταν ο Τάσος Λειβαδίτης. Πραγματώνοντας έναν λόγο-άστρο-γιασεμί ή καρφώνοντας τις λέξεις σαν πρόκες, όπως ήθελε ο Μανόλης Αναγνωστάκης, πολλοί λογοτέχνες απευθύνονται στον ιδεατό αναγνώστη και στην ιδεατή αναγνώστρια: ανθρώπους με καρδιές που δε βολεύονται παρά μόνο στο δίκιο.